

2009-76

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Кыргыз Улуттук Университети
(соучредитель Кыргыз-Россия Славян университети)

К. 10.09.385 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 41:494.3:415.412

АЙШЕН КОЖА

Түрк, кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору

Адистиги: 10.02.20. – салыштырма -тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК - 2009

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Кыргыз Улуттук Университети
(соучредитель Кыргыз-Россия Славян университети)

К. 10.09.385 диссертациялык кеңеш

Текшерүү нускасы
Кол жазма укугунда
УДК 41: 494.3:415.412

АЙШЕН КОЖА

**Түрк, кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанини
туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору**

Адистиги: 10.02.20. – салыштырма -тарыхый, типологиялык жана
текгештирме тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК - 2009

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин түркология кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор **Б.Ш. Усубалиев**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор **З.К. Дербишева**

Филология илимдеринин кандидаты профессор **А.Д. Жолдошбеков**

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы БМУнун кыргыз тили кафедрасы

Диссертация 2009-жылдын «27» июно саат 10⁰⁰ Кыргыз Улуттук Университетинин филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденүүгө диссертацияларды коргоо боюнча К. 10.09.385 диссертациялык кеңештин отурумунда корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547

Диссертациялык иш менен Ж.Баласагын атындагы КУУнун китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Жибек Жолу көч. 394

Автореферат 2009-жылдын 27 июно таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

О.С. Абдыкаимова

О.С. Абдыкаимова

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Теманын актуалдуулугу: Түрк окумуштуусу, проф. док. М.Эргин: “Тил-байланыш курган табигый каражат, жандуу зат, социалдык кубулуш, сырдуу мамиле түзүлүшү, ошондой эле сыйкырдуу зат, сезим жана пикирлерди туюндурган, ар түрдүү белгилерден пайда болгон, көп тараптуу, кең система”¹-деп, тил адамдын жан дүйнөсүнө, т.а., психологиясына чагылдырылган образдардын топтому экендигин белгилеп көрсөткөн. Бул болсо тилдик кубулуштарды социолингвистикалык жана психолингвистикалык өңүттө да изилдөө зарыл экендигин ырастап турат. Демек, мындай жаатта караганда, тилдик кубулуштардын эмоционалдык-экспрессивдик касиетин териштирүү талабы коюлбай койбойт. Анткени сөздүн өз алдынча тургандагы жана сүйлөмдөгү маанисин түшүнө билүү, ал маанилердин угуучу жана окурман тарабынан айтылуучу ойдун максатына, темасына жана тексттин стилине ылайык кабыл алынуусу байланыш-катышта негизги орунду ээлейт.

Албетте, «Сөздүн биринчи өзгөчөлүгү» анын ар кандай түшүнүктүн атоосу боло алгандыгы. Бул касиет ар кандай маани берүүчү сөздүн башкы белгиси болуп саналып, ал эми ушул башкы белгинин адам тарабынан кабыл алынышы же түшүнүлүшү адамдын жеке интеллектуалдык жараша болору² белгилүү.

Буга байланыштуу сөздөрдүн маанилеринин угуучу же окурман тарабынан кабыл алынып, аларда пикир, түшүнүк жана сезим пайда болушуна адам баласынын улуту, салты, маданияты, жеке жашоосу, ага болгон көз карашы, ар түрдүү социалдык жана психологиялык факторлор таасир берерин да белгилей кетүү абзел. Кыскасы, тил менен жашоо эч убакта бири-биринен айрыла албайт, ошондуктан тилдик маселелерди иликтөөдө экөө өз ара тыгыз байланышта каралууга тийиш.

Биз түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанини туюндурган тилдик бирдиктердин табият-маңызын, семантикалык топторун жана мындай маанилерди уюштуруучу тилдик каражаттарын талдоого алган диссертациялык ишибизде жогоруда белгилеген жагдай-шарттарды толук эске алдык. Бул-бир. Экинчиден, аталган маселе, айрым бир илимий макалаларда, окуу китептеринде, илимий жыйнактарда берилген маалыматтарды эске албаганда, эки тилде тең өз алдынча, жекече атайын изилдөөнүн объектиси боло элек. Үчүнчүдөн, түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин семантикалык топторун, мындай маанилерди туюндуруучу тилдик бирдиктерди өз ара салыштырып, алардын ортосундагы жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо да алигиче териштирилбей келет.

Жыйынтыктап айтканда, эмоция-экспрессивдүүлүктүн табияты, мааниси, көркөмдүк кудурет-күчү, өзгөчөлүктөрү өңдүү илимий-теориялык маселелер түрк жана кыргыз тил илиминде жаныдан гана иликтөөнүн атайын объектисине айлангандыгы: жана бул маселе түрк-кыргыз тил илиминде биринчи жолу өз ара

¹ Ergin, M., Türk Dilbilgisi, Banguoğlu T., Türk Dilbilgisi, Ankara, 2007; Gencan T.N. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1991; Ediskun, H., Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1999.

² Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика, 2000, 2-китеп, 200-бет

салыштырылып изилденип жаткандыгы биздин темабыздын актуалдуулугун тастыктап турат.

Изилдөөнүн максаты- азыркы түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин табият-маңызын ачып берүү; алардын семантикалык топторун жана мындай маанини туюндуруучу тилдик каражаттарды, бул боюнча эки тилде кандай жалпылык, айырмачылык бар экендигин аныктоо.

Жогорудагы максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1. Сөздүн эмоционалдык-экспрессивдүү жана нарктагыч мааниси деген терминдердин маанилерин чечмелөө, бул терминдер аркылуу туюндурулган маанилердин өз ара карым-катышын ачып берүү;

2. Эки тилдеги экспрессивдүү-эмоционалдык маанини туюндурган тилдик каражаттарды жыйнап, иретке салуу;

3. Экспрессивдүү-эмоционалдык маанини билдирген сөздөрдү семантикалык топторго бөлүштүрүү, алардын ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү;

4. Экспрессивдүү-эмоционалдык маанини туюндурган тилдик каражаттарды аныктоо, бул боюнча эки тилдеги жалпылык жана айырмачылыктарды көрсөтүү;

5. Эмоционалдык-экспрессивдүү оң, терс жана оң-терс маанилерди туюндурган тилдик каражаттардын кепте кандай стилистикалык жана эстетикалык максатта колдонуларын кыргыз жана түрк тилдеринин көркөм тексттеринен алынган мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу ачып берүү.

Изилдөөнүн объектиси- түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанини категориясы.

Изилдөөнүн предмети- түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин маңыз-табияты; мындай маанини туюндуруучу тилдик бирдиктердин семантикалык топтору; эмоционалдык-экспрессивдүү маанини уюштуруучу тилдик каражаттар жана бул боюнча эки тилдеги айырмачылыктар менен жалпылыктар.

Изилдөөнүн методдору:

Диссертациялык иликтөөдө тектештирме-гарыхый, салыштырма, сыпаттама жана өз-образ методдору колдонулду.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси:

Түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк категорияларынын лингвистикалык жана лингвостилистикалык багытта иликтениши, биринчи кезекте, кыргыз жана түрк тилинин лексикология менен семасиологиясына, грамматикасы менен стилистикасына байланыштуу теориялык маселелерди терең изилдөөгө көмөк көрсөтөт. Муну менен катар тектеш тилдердин өнүгүү, өзгөчө сөздөрдүн маанилик жактан өзгөрүш мыйзамченемдүүлүгүн, бул процесстин себеп-өбөлгөлөрүн аныктоого өз үлүшүн кошору шексиз.

Ошондой эле ишти кыргызча-түркчө, түркчө-кыргызча сөздүктөрдү, эки тилдеги түшүндүрмө сөздүктү түзүүдө, тилди үйрөтүү, кеп маданияты, көркөм кептин тили, текстке лингвистикалык талдоо, стилистика предметтери боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда; аталган предметтер боюнча дарстарды, практикалык сабактарды өтүүдө кенири пайдаланса болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Эмоционалдык-экспрессивдүү жана баалоочу (нарктагыч) маанини туюндурган тилдик каражаттар, лексикалык өңүттөн алганда, өздорүнүн

семантикалык мазмунуна эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү, баалоону сиңирип алган, бул аркылуу башка сөздөрдөн айырмаланып турган өзүнчө катмар, топ Мындан сырткары, эмоционалдык-экспрессивдүү маанини уюштурууда фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттар да катышат.

2. Эмоционалдык - экспрессивдүү жана нарктагыч маанини туюндурган тилдик бирдиктер кыргыз жана түрк тилинде өзүнчө бир орунду ээлейт жана аталган кубулуштардын ар бирине таандык өзгөчөлүгү болсо да, булар өз ара байланышта болот, т.а., өзгөчөлүгү менен катар жалпылыкка да ээ.

3. Айрым сөздөрдө аталган маанилердин баары тең чогуу катышса, айрымдарында алардын экөө же бирөө гана катышат.

4. Эмоционалдуу – экспрессивдүү сөздөр түрк жана кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын иликтөөгө алынып жаткан соң, бул кубулуштун табият-маңызын терең ачып берүү үчүн эки тил илиминде тең ал боюнча айтылган пикирлерге атайы иликтөө жүргүзүү абзел.

5. Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр тилибиздеги байыркы семантика-эстетикалык категориялардын бири катары кыргыз, түрк тилинин эстетикалык туюмун өнүктүрүүдө, арттырууда өз үлүшүн кошот.

6. Түрк жана кыргыз тилдериндеги эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табиятында, семантикалык топторунда жана аларды туюндуруучу тилдик каражаттар ортосунда көп окшоштуктар бар. Муну менен катар аталган маанини туюндуруучу, уюштуруучу тилдик каражаттар боюнча алганда, эки тил өз ара айырмаланып да турат.

7. Эмоционалдык-экспрессивдүү сөздөр, семантикалык жактан алганда, эки чоң топко (1.ыраазычылыкты билдирген сөздөр, 2.нааразычылыкты билдирген сөздөр), ал эми ар бир топ өз алдынча бир нече майда топторго бөлүнөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы, баарыдан мурда, эмоционалдык – экспрессивдүүлүк кубулушунун кыргыз тил илиминде да, түрк тил илиминде да, ошондой эле эки тилдеги мындай маанилер өз ара салыштырылып да биринчи жолу атайын иликтөөгө алынгандыгында, алардын табият-маңызы ар тараптуу териштирилгендигинде жатат. Натыйжада, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк жана нарктагыч маани деген аталыштардын маанилери такталып, тилдик бул кубулуштардын өз ара карым-катышы, жалпылыгы менен өзгөчөлүгү, лексикалык маани менен болгон байланышы, пайда болуу себеп-өбөлгөлөрү кыргыз жана түрк тилинен алынган фактылык материалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу далилденди. Эки тилде тең семантикалык жактан алганда, эмоционалдык – экспрессивдүү маанини билдирген тилдик бирдиктер карама-каршы эки чоң топко, ал эми мунун ар бири өз ара майда топторго бөлүнөрү конкреттүү мисалдар менен ачылып берилди. Кыргыз жана түрк тилиндеги эмоционалдык – экспрессивдүү маанини туюндуруучу тилдик каражаттар өз ара салыштырыла териштирилип, бул боюнча эки тилдеги жалпылыктар менен айымачылыктар көрсөтүлдү. Лексикалык жактан алганда, тилибизде өзүнүн турган турпатында эмоционалдык – экспрессивдүү маанини туюндуруучу сөздөр, туруктуу сөз айкаштар тобу бар экендиги, ал эми айрым сөздөр морфологиялык каражаттын, контексттин негизинде деле эмоционалдык – экспрессивдүүлүк касиетке ээ болору аныкталды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Диссертациянын мазмунун түзгөн материалдар түрк жана кыргыз тилинин лексикологиясын жана семантикасын

окутуу процессинде колдонулган студенттерди түрк жана кыргыз тилин үйрөтүүдө иште келтирилген маалыматтар семантикалык топтору кенен пайдаланылууда.

Иштин апробациясы: Диссертациялык иш Х.Карасаев атындагы БГУнун институту кафедрасында (2007), КР Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунда (2008) талкууланган. Диссертациянын негизги мазмунун камтыган маселелер боюнча ЭААУнун окутуучулары жана 2-3-4-5 курстарынын студенттери үчүн атайын илимий семинарда ЭААУ, Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университети жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги (2006) тарабынан уюштурулган “Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы” аттуу илимий конференцияда, К.Тыныстанов атындагы Ысык Көл мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн илимий- практикалык конференцияда (2005), Борисоглебск мамлекеттик педагогикалык институту тарабынан уюштурулган «Поэтика художественного текста» аттуу илимий конференцияда «Лексические средства, выражающие эмоционально-экспрессивное значение» (2008) аттуу баяндамалар жасалды.

Диссертациянын темасына байланыштуу төмөндөгүдөй наамдагы сегиз макала жарык көрдү: 1. “Эмоциялык-нарктагыч сөздөрдүн семантикалык топтору” (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде), К.Тыныстанов атындагы Ысык Көл мамлекеттик университетинин илимий-практикалык басылмасы, 2005; 2. “Эмоционалдык-экспрессивдик маанинин табияты” “Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы” журналы, 2006; 3. “Эмоциялык-экспрессивдик маани гуюндургуучу каражаттар” “Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы” журналы, 2006; 4. “Кыргыз жана түрк тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин синтаксистик ыкмада берилиши”, “Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы” журналы, 2006; 5. “Кыргыз жана түрк тилинде эмоциялык-экспрессивдик маанинин изилдениши” “Алатоо” илимий академиялык журналы, 2007; 6. «Кыргыз жана түрк тилинде эмоция экспрессивдүү маанини лексикалык каражаттар аркылуу берүү», «Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы» журналы, 2008; 7. Лексические средства, выражающие эмоционально-экспрессивное значение, «Тил, эдебиет сериясы», КР Ұлттык ғылым академиясының Хабарлары, 2008; 8. Түрк жана кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдүү маанини фонетикалык каражаттар аркылуу берүү «Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы» журналы, 2009.

Диссертациялык иштин түзүлүшү:

Диссертация киришүүдөн, эки баптан, корутунду бөлүмүнөн, колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен, шарттуу кыскартуулардан жана эки тиркемеден гурат. Иштин жалпы көлөмү- 208 бет, диссертациялык изилдөө- 193 бет, колдонулган адабияттар - кыргыз, түрк жана башка түрк тилдеринде, орус тилинде да жазылган илимий эмгекти камтыйт.

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого сунуш кылынган жоболор, иштин апробацияланышы жөнүндөгү маалыматтар берилди.

I бапта эмоционалдык-экспрессивдик маанинин изилдениши, мындай маанинин табият-маңызы.

II бапта эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин семантикалык топтору, эмоционалдык-экспрессивдүү маанини уюштуруучу тилдик каражаттар, бул боюнча түрк жана кыргыз тилиндеги жалпылыктар менен айырмачылыктар териштирилет.

Корутундууда диссертациялык иште изилдөөгө алынган проблемалар боюнча жалпы жыйынтык чыгарылат.

Диссертациянын кыскача мазмуну

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого сунуш кылынган жоболор, иштин апробацияланышы жөнүндөгү маалыматтар берилди.

Иштин биринчи бабы «Эмоционалдык-экспрессивдик маанинге байланыштуу проблемалык илик» деп аталат да, ал эки бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмүндө эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин жалпы тил илиминде, түрк жана кыргыз тил илиминде изилдениш тарыхы жөнүндө маалымат берилет.

Бул маселеге атайын кайрылып жаткандыгыбыздын себеби төмөндөгүдөй жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт.

Эмоционалдык-экспрессивдүү маани туюндурган тилдик каражаттар ар бир тилде мурдатан бери эле жашап келатканына карабастан, бул маселе 1960-жылдары гана изилдөөгө алына баштаган. Ошондуктан аталган маселе боюнча окумуштуулар арасында ар кандай пикирлер айтылып келет, биз конкреттүү материалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу аларга карата өз оюбузду билдирдик. Түрк тил илиминде да, кыргыз тил илиминде да бул маселеге кийинчерээк гана көңүл бурулган, т.а., ал айрым бир макалаларды, окуу китептери менен окуу куралдарында берилген учкай маалыматтарды эске албаганда, эки тилде тең алигиче атайын иликтөөнүн объектиси боло элек.

Эмоционалдык-экспрессивдүү маанини териштирүүдө бир гана тилчилердин эмес, физиолог, психологдордун да илимий эмгектерине таянуу зарыл, ошондо гана иликтелип жаткан маселени терең ачып берсе болот. Айталы, кыргыз илимпоздору сөздөр эмоционалдуу, экспрессивдүү, баалоочу маанилерин өз-өздөрүнчө бөлүп карашып, алардын өз ара карым-катышын териштирүүгө көңүл бурушса, түрк окумуштуулары минтип бөлүштүрбөй, баарын чогуу карашат, ошондой эле айрым энчилүү аттарды да эмоционалдык-экспрессивдүү маанини билдирет деп эсептешет.

Эмоционалдык-экспрессивдүү жана баалоочу (нарктагыч) сөздөр ар бир тилде бар, булар - өздөрүнүн семантикалык мазмунуна эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү, баалоону сиңирип алган, бул белгиси аркылуу башка сөздөрдөн айрымаланып турган, өзүнчө катмар, топ. Андыктан аларды ар кандай эмоция, сезимди (*өкүнүч, кубаныч, сүйүү ж.б.*) белгилеген сөздөрдөн жана же оң, же терс таасир тийгизген нерселерден ажыратып кароо зарыл.

Аталган кубулуштардын ар бирине таандык өзгөчөлүгү болсо да, булар өз ара байланышта болот, т.а., өзгөчөлүгү менен катар жалпылыкка да ээ. Буга

байланыштуу алар кээде «эмоционалдык - экспрессивдүү маани», кээде «эмоционалдуу-баалоочу маани» деп аталып жүрөт. Айрым учурда бир эле сөздө маанилердин экөөсү, же үчөөсү да катышышы мүмкүн, бул өзүнчө иликтөөнү талап кылат.

Эмоционалдык-экспрессивдүү маани боюнча түрк жана кыргыз окумуштууларынын көз карашында жалпылык менен катар айырмачылык да бар. Айталы, кыргыз илимпоздору, жогоруда белгилегенибиздей, сөздөр эмоционалдуу, экспрессивдүү, баалоочу маанилерин өз-өздөрүнчө бөлүп, карашып, алардын өз ара карым-катышын териштирүүгө көңүл бурушса, түрк окумуштуулары минтип бөлүштүрбөй, баарын чогуу карашат, ошондой эле айрым энчилүү аттарды да эмоционалдык-экспрессивдүү маанини билдирет деп эсептешет. Албетте, бул - жакшы көрүнүш, анткени талаштан тактык жаралат эмеспи. Бир гана эки тилди салыштырып изилдөөнү тереңдетүү, ар тараптуу кылуу зарыл, мында биз аталган маселени этнографиялык, психолингвистикалык өңүттө да жүргүзүү жакшы натыйжа берер эле деп эсептейбиз.

Биринчи баяндын экинчи бөлүмү «Эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин табият-маңызы» деп аталат да, мында «эмоция» жана «экспрессия» деген терминдердин мааниси, тилдик каражаттардын эмоционалдык-экспрессивдүү, нарктагыч маанилери, алардын лексикалык мааниге карата-карым-катышы өңдүү маселелер иликтенет.

Эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин жаралышы, алардын тилде жашоо мыйзамченеми жөнүндө кеп болгондо, төмөнкү жагдай-шарттарга назар буруу шарт:

1. Адам кабылдаган психологиялык, эмоциялык жагдай-шарт, мунун адамга тийгизген таасири жана бул таасирге карата адамдын реакциясы;

2. Реакцияны реализациялоо өзгөчөлүгү, т.а., өзүнүн эмоциялык абалына жараша тилдик каражаттарды колдонуу бөгөнчөлүгү;

3. Ошол тилдик каражаттардын конкреттүү бир тексттеги көркөмдүк-стилистикалык дарамет-күчү.

Табигый жана коомдук кубулуштардын, ар кандай окуя, иш-аракеттердин ж.б. жагымдуу же жагымсыз таасирлеринен, бул таасирлерге ылайык ар түрдүү мамиленин жаралышынан, ошол ар түрдүү мамилени туюндуруу муктаждыгынан тилде өзүнчө бир катмар - эмоционалдык-экспрессивдүү маанини туюндурган тилдик бирдиктер жаралат.

Ички сезимди, эмоцияны билдирүүчү маанини эмоциялык маани, ал эми адамдын сырткы дүйнөгө эмоциялык карага эмоциялык абалын, жекече мамилесин туюндурган тилдик бирдиктерди эмотивдик каражаттар катары кароо абзел. Эгер тилдеги эмоциялык каражаттарды, алардын жаралыш себеп-өбөлгөлөрүн эске ала турган болсок, анда тил пикир алышуу, ойду калыптандыруучу, жөнгө салуучу жана жеткирүүчү өңдүү функциялары менен катар ар бир элдин психологиялык өзгөчөлүгүн, көз карашын, эмоциялык ал-абалын чагылдыруучу кызматты да аткарат. Ошондуктан айрым окумуштуулар улуттук өзгөчөлүктү туюндурууну тилдин өзүнчө бир функциясы катары карап жүрүшөт.

Эмоционалдуу сөздөр түрк тилдеринде ар түрдүү терминдер менен аталат: *duygu değerli* - "эмоционалдуу сөз"; *pekıştırneli, betimleyici* - "экспрессивдүү сөз"; *betimleyici, duygu değerli* - "эмоционалдык-экспрессивдик сөз; *duygu değerli*,

betimleyici, mecazi - "эмоционалдык-экспрессивдик нарктагыч баалоо"; *emasyonel, ekspresiv değerli yan anlanli sözcükler* - Бул терминдердин баары тең эле аталган кубулуштун маңыз-табиятын так, толук чагылдырып бере алат.

Мисалы, азербайжан, казак, кыргыз, түрк, якут тилдеринде колдонулган "*duygu değeri, emition, Эмоционалдуу сөздөр, imlik sözler*, эмоционалдык-экспрессивдик сөз... у.с." аталмалары адамдын кубулушка карата болгон өзүнүн жекече сезимин, мамилесин, баалоосун туюндурат.

Түрк жана кыргыз тилдеринин стилистикасында маанилүү роль ойногон эмоционалдуу сөздөрдүн табияты, жасалышы, кызматы, милдеттери боюнча караганда, өзүнчө бир маани категориясы катары кабыл алынган. Биздин оюбузча, түрк тилдеринде да, түрк жана кыргыз тилинде да анын табиятындагы өзгөчөлүгүн жана өз алдынчалуулугун эске алып, өзүнчө маани категориясы катарында кароого толук илимий негизде бар деп эсептейбиз. Бул стилистикалык бирдиктер сүйлөмдөрдө мыйзамченемдерге баш ийип, тилди жандандырып, ага кошумча каражат катары көркөмдүүлүк берип турат. Эмоционалдык-экспрессивдик сөздөр семантикалык, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кызматы жактан негизги маани категорияларынан айырмаланат.

Эмоционалдуу сөздөр түрк тилиндегидей эле кыргыз тилинде дагы элдик оозеки тилде жана көркөм чыгармаларда көп колдонулуп, тилибизде өзгөчө бир орунду ээлейт. Эмоция менен сезимге карай карым-катышы боюнча сөздөрдү үч топко бөлүп кароо жөн. Мисалы:

а. Бейтарап сөздөр (Tarafsız sozler): *dağ - moo, taş - mau, geldi - келди, gitti - кетти, yeşil - жашыл, bir - бир*, о - ал ж.б.

Эмоциялык жааттан алганда, булар өздөрүнүн турган турпаты менен нейтралдуу, бейтараптуу, т.а., алар эмоция менен сезимди билдирүү жагынан нөлгө барабар

б. Лексикалык мазмуну боюнча эмоция менен сезимдин аттарын билдирген сөздөр (Emosya ve sezgilerin adı olan sözcükler): *сүйүү - sevgi, жек көрүү - nefret, кусалык - ozlem, жагымдуу - sevimli, коркунуч korku, кубаныч - kuvanç* ж.б.

Булар жеке турганда деле, контекстте деле эч кандай эмоцияны туюндурат албайт, сүйлөшүп жаткан адамдардын эмоциялык сезимин, реакциясын пайда кылбайт, жаратпайт.

Мисалы:

Beklemek, güzeldir güzelim Dönecekse eğer beklenen.... **Özlemek** güzeldir güzelim Ozluyorsa eğer ozlenen.. (K.D.)³

Кусалык - жаман дарм, өзгөчө ымыркай ата-энесине **özlem** - *куса болсо, ал акыры барып ооружчал болуп калышы ыктымал* (О.К.)⁴

Мында асты сызылган **özlem - куса** сөздөр эч кандай эмоцияны билдире алган жок, аны окуган адам кандайдыр бир сезимге кабылып, уйгу -туйгу абалга туш болбойт.

в. Өзүнүн семантикалык мазмунуна, тулку-боюна эмоция менен сезимди сиңирип алган, эмоция менен сезимге жакын болуп, ага өзүнөн өзү эле жармашып тартылып турган сөздөр. **Бечара** - *biçare, zavallı, peçel*; **эргул** - *cesur*; **кыраан** -

³ K.D: konuşma dilinden, оозеки кептен.

⁴ O.K: оозеки кептен, konuşma dilinden

uyanık, kurnaz, жарыктык - biçare, zavallı, peçel: сөрөй – gariban, ноён - büyükler için yaramaz ж.б.

Булардын ичинен эмоцияны туюндурган сөздөрдү табият-манызына, жасалышына карай өз ара үч топко бөлүп карадык:

а. белгилүү бир эмоция менен сезимди атаган сөздөр, (*Belli bir duygusal manayı ifade eden kelimeler*): кубаныч-*sevimme, сүйүнүч - müjde*, кайгыруу - *üzülme*, таң калуу - *şaşırtma, жек көрүү - nefret, кубаттоо - destekleme, какшыктоо - alay* ж.б.

б. морфологиялык каражаттардын жардамы аркасында эмоционалдуулукка ээ болгон же эмоция менен шөкөтөлгөн сөздөр. (*Morfolojik vasıtalar yardımıyla duygusal anlam kazanmış ve duygusal değer ifadeleriyle suslenmiş kelimeler*.) *ama-ke – baba-sığıt, жан-ым – can-ым, чыраг-ым – çerağ-ım*;

в. Лексикалык маанисинде эмоция менен сезимди, баалоону камтыган сөздөр: (*Leksik manasında duygusal anlamla beraber, duygusal değer taşıyan kelimeler*.) *бечара - biçare, zavallı, peçel, эргул - cesur* ж.б.

Аталган топтордун ичинен биз акыркы экөөсүн гана иликтөөгө алдык, анткени алар гана жеке турганда жогоркудай касиетке (эмоция менен экспрессияны билдирүү) ээ.

Адамдын сезүүсү, туюусу коомдук турмушта анчейин гана эмес, эң маанилүү жана башкы ролду ойнойт. Гилдин өзгөчө бир катмары бар, ал – **сырдык сөздөр (ünlemler)**, ал башка сөздөрдөн өзгөчөлөнүп лексикалык (предметтик-логикалык) маани эмес, болгону эмоция менен сезимди гана билдирет, т.а., аларды атабайт, туюндурат, шарттуу түрдө алганда, эмоция менен сезимдин аты эмес, алардын өзү болуп саналат. Сырдык сөздөр адам баласынын ички ой сезимин эрктик мамилелерин билдирүү максатында коюп чыккандыктан анын речтеги ролу жана мааниси сезүү, туюу эрктик мамилелер менен ажырагыс байланышта каралууга тийиш.⁵

Адамдардын жашоо турмушунда жолугуучу ар кандай фактылардын терс жагын баалай белгилөөдө жийиркенүү жактырбоо (бөфү, өфү, фү, тү - uuf, im, eee ж.б.) жек көрүү, кыжырдануу (тейт, тек – heyt, heheyt ж.б.) сыктуу терс маанидеги ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр колдонулат.

Ал эми кандайдыр бир нерсенин оң жагын баалоодо жактыруу, кубануу, кубаттоо, шаттануу сыяктуу оң маанидеги ички сезимди билдирүүчү (баракелде, бали, бах, жаша, байбай, пайпай ж.б.) сырдык сөздөр колдонулат.

Нарктагыч маанини туюндуруучу сөздөрдү, негизинен, эки топко бөлүү зарыл:

а. оң бааны билдирген сөздөр (*Olumlu değerlendirme bildiren sözler*): *шумдук -harika, укмуш - güzel, сонун - çok güzel, элпек - kibar, шер - yiğit, момун - sakin* ж.б.

Harika bir haber bu, deyin annesinin kollarına atıldı(A.K.) (оң баа)

Бир шумдук укпаса кулак дүлөй болот. (оң баа)

б. терс бааны билдирген сөздөр (*Olumsuz değerlendirme bildiren sözler*): *митаам - kurnaz, шылуун - uyanık, эргул - barbar, шумтай, шум – yaramaz, кежир, көк - inatçı* ж.б.

Inatçı keçilik yapmasan ne olur (Deyim)

Dediğim dedik, çaldığım düdük. (Deyim)

⁵ Абуляховский Л. Введение в языкознание, часть I М., 1953, 20-бет

Kibar kibar konuşmasına bak(!)(K.D.)

Бир жаман жери-ичкилик ичпей жүргөн күндөрү жумшасаң кичүү экенине карабай кашайып карыи баспаган. жанда жок кежир. Ичип жүргөндө деле ошондой бирок "ашка" аралаша баштаганда буту-бутуна тийбей чуркаган "элпек" жанга айланаар эле. (Н.К) (*Bir kötü tarafı sarhoş olmadığı günler, genç olmasına rağmen dediklerini yapmaz. çok inatçı biri, sarhoş olduğu günler de böyle fakat, sofrada çok kibar birine donuştu.*)

Мисалдагы асты сызылган сөздөрдүн бири (**inatçı - кежир**) адамдагы терс сапатты туюндурун, терс баага, ал эми (**kibar - элпек**) сөзү оң сапатты билдирип, оң баага ээ болду.

Диссертациянын экинчи бабы эмоционалдык- экспрессивдүү маанинин семантикалык топторун эмоционалдык- экспрессивдүү маанини уюштуруучу тилдик каражаттарды иликтөөгө арналды.

Бул багтын биринчи бөлүмү «Эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин семантикалык топтору» деп аталат да, анда кыргыз жана түрк тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маани категориясынын семантикалык топтору, бул семантикалык топторду пайда кылуучу сезимдер жөнүндө сөз болот.

Адамдар сөздөр аркылуу турмуштагы нерселерди, көрүнүштөрдү атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата өзүнүн мамилесин, ички сезимин да билдирет. Мындай сөздөр, жалпы жонунан, эмоциялык-нарктагыч сөздөр деп аталат.

Эмоция-психикалык кубулуш, демек, аны белгилеген сөздөр *кубануу, өкүнүү, сүйүнүү, жек көрүү, шылдыңдоо, кайгыруу, кубаттоо* өңдүү ж.б. сезимди, касиет-сапаттарды туюндурат.

Эмоциялык-нарктагыч сөздөрдүн пайда болушу адамдын ички сезими, эмоциясы менен гана эмес, а ошол сөздөр туюндурган нерсе, кубулуштардын өзгөчөлүгү менен да шартталат.

Эмоция бар жерде, көбүнчө баалоо да болот, ошондуктан эмоциялык-нарктагыч сөздөр деген термин колдонулат.

Эмоциялык маанини туюндурган ар бир сөз белгилүү бир контексте ар башка (оң же терс) билдире берет.

Эмоциялык- нарктагыч сөздөр, негизинен, эки чоң топко бөлүнөт:

1 ыраазычылыкты билдирген сөздөр,

2. нааразычылыкты билдирген сөздөр.

Бирок бул топтун ар бири маани жагынан өтө бай келет, ошондуктан биз аларды ич ара **23 майда семантикалык топко** бөлүп кароо менен, алардын негизин түзүүчү **46 сезимди** белгилеп көрсөтүк.

(Жакшы көрүү, эркелетүү, мактоо сезими (*Beğenmek, Şımartmak, Övmek Hisleri*). Ыраазы болуу, жактыруу, шыктандыруу, кубаттоо, тастыктоо сезими (*Memnun olmak, beğenmek, desteklemek, teşvik etme, tasdik hisleri*). Боор ооруу, аёо, кайгыруу сезими (*Merhamet etmek, acımak, üzülme hisleri*). Каалоо-тилек, сураныч-өтүнүч сезими (*İstek - dilek, rica etme hisleri*). Көңүл жубатуу, көңүл айтуу сезими (*Gönül alma, gönül avutma, teselli etme hisleri*). Жалынуу, дуба, жардам суроо сезими (*Yalvarma, dua etme, yardım isteme hisleri*). Кубануу сезими (*Sevinme, mutlu olma hisleri*). Тикеден тике ыраазычылык сезими (*Doğrudan memnuniyet sevgisini bildiren sözcükler*). Кадырлоо сезими: (*Saygı duyma, sevgisi*).

Чыдамсыздык сезими (*Sabırsızlık hissi*), **Коркутуу сезими:** (*Korkutma, tehdit etme hissi*) **Жаны кейүү сезими** (*Canı yanma hissi*). **Чочуу сезими:** (*Korkma hissi*.) жб.

Түрк жана кыргыз тилинде кээ бир сөздөр, сөз айкаштары конкреттүү шарт-кырдалга карай ыраазычылык да, нааразычылык да маанисин билдире берет. Бул топтогу сөздөрдүн кайсы мааниде колдонулгандыгын билиш үчүн контексттин жалпы маанисин, айтуучунун субъективдүү оюн жана интонациясын түшүнө билүү керек. Бул сезимдер айтуучу жана угуучу тарабынан кээде жакшы (оң), кээде жаман (тере) бааланат.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү «Эмоциялык-экспрессивдик маанини туюндуруучу тилдик каражаттар» деп аталат. Мында түрк жана кыргыз тилдеринде эмоционалдык-экспрессивдик маанинин семантикалык топтору жана эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруучу каражаттар жөнүндө сөз болуп, бул маселе оозеки жана көркөм адабияттардан алынган мисалдардын негизинде кенири талдоого алынат.

Эмоционалдык-экспрессивдүү маанини уюштуруучу каражаттарды гөрт топко бөлүп карадык:

- 1) Фонетикалык каражаттар,
- 2) Лексика-семантикалык каражаттар,
- 3) Морфологиялык каражаттар,
- 4) Синтаксистик каражаттар

Түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини **фонетикалык каражаттар** аркылуу туюндурган мисалдарга талдоо жүргүзгөнүбүздө бул жагынан эки тилде тен бирдей эле кызматты аткарына күбө болдук.

Тактап айтканда, кыргыз жана түрк тилинде эмоционалдуу-экспрессивдүү маани төмөнкүдөй **фонетикалык каражаттар** аркылуу туюндурулат:

а. Үндүү тыбыштардын созулуи айтылышы:(Ünlü harflerin normalden fazla uzatılışı)

Мисалы;

- *Geldiğini görüyorum, saman altundan su yürütüp, sonunda hiç bir şey olmamış gibi gelişine bak.* (К.К.) (nefret, beğenmemek-жек көрүү, жактырбоо).

- *Senden hiç kurtulamayacak mıyız. Devol?!*

- *Çöplüğe çevirdin dünyayı artık defol!*

- *Aaaa ne dedin sen???*

- *Hiç, defol dedim.*

- *lyiki dedim.*

Çünkü bizi kutracak tılsımlı söz bu işte, Defol.(U.Şemsiye, Ümit Denizler 20, 21) (kızgınlık, sitem, ofke -жек көрүү, жактырбоо)

EMİNE - *Nur içinde yatsın...Eee nolacak işte...Onlar sahici dünyada biz yalancı. A vallahi, lafa daşldım da sormayı unuttum. Kahveden önce kahvaltı yapmak istemez miydiniz yenge.* (B.H.Uğruna,S.Sergen, 28)(üzüntü)

- **И-и-и**... *oşentimп акыры кайра келип калдым дечи, -dedi al Mederge тике карабай. -Анан өзүнчө шыбырай кетти. -Келгениңди көрүп турам. кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп коюп, шүмүрөйүп жетип келгенин кара. (К.Каимов)(жек көрүү, жактырбоо);*

б. Үнсүз тыбыштардын өзгөчө айтылышы:(Ünsüz harflerin normalden farklı söylenişi)

Мисалы:

Yanlarına gittim dedem yüzüme bakmadan kolumdan çekti, dizlerinin üstüne oturttu. Çıkar İsmail!

- *Afferin kızımın... dedi... iki lafedip onca kızının aklını çeldin afferin!*(Ç.Бüyür, Emine İşinsu 12)

- **Аз - заматсын!**— *dedi Аскар жаны кашая. - Чын эле, аз-замат турбайсыңбы, ой, ме деп оозуңа салып берген нанды жөндөп жей албагандан кийин, сага эми ким ишенет, айтчы?!(А.Жакыпбеков)*

в. Тыбыштардын алмашып айтылышы(Sozcuklerdeki seslerin değişikik söylenişi.)

Bu benim, veymem.

Biymiyoym, o neyde.

Neyde benim oyuncaklarım, neydee?

Kaydeşim uyuyoy. (K.D.)

Hani neyde, göyset bana. (K.D.)

Антика. *мына биз точуп келдик деп айтканбыз ээ. Ошентебизби?-деп кишини кыялын бала улантат*(Ч.Айтматов)

“Чоң атасынын эрмеги болгону ошол кыз “акылың барбы?” десе, “бай” дээр эле, “каерде” десе, **“биймөйдө”** деп жүрөгүн көргөзчү. (“Агым”)

“Атам эшек минбөйт, жаман көйөт эшекти” (Ж.Мавлянов) (*Annem eşeğe minmez sevmiyoю onu*) (С.Мавлянов.)

г.Интонациялык каражаттар:(Tonlama, vurgu, jest ve mimikler) Интонациялык каражаттар жогорудагы каражаттар сыяктуу жазууда көрүнбөйт, бирок оозеки түшүндүрүүдө эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууда чоң таасир берет. (*Tonlama, vurgu, jest ve mimikler, diğer vasıtalar gibi yazı dilinde görünmezler, ancak sözlü anlatımda duygu değeri açısından etkin rol oynarlar.*)

Түрк жана кыргыз тилинде ымдоо-жансоо белгилери өз ара мамилени туюндурууда колдонулат: “карым-катыш”, “эркиндик, достук, сүйүү” жб. Буга белгилүү кишилердин, саясатчылардын ымдоо-жансоолорун мисал бере алабыз. Мисалы, “Кармашкан эки колун бийик көтөрүү” – достук, ынтымак, жениш маанисинде колдонулат.

Мисалы,

Hiş kız, deyip başıyla yanına çağırdı. (ikaz etme)

Kaşlarını çatır, nerede kaldın sen bakayım, dedi. (sinirlenme)

Алаканынын кыры менен тамагын жаңсап, -Жеткирдиң!, деди,

-Мындан ары чыдай албайм ...! (оозеки сүйлөшүүдөн) (тажоо)

Риторикалык кыймыл-жансоолор өз ара сүйлөшүү учурунда маалыматты көркөм, элестүү жана эмоционалдуу айтууга жардам берет. Мисалы, айтуучу жапайы жаныбардын образын туюндурууда аудиторияга кандайдыр бир коркунучту чагылдырып бериш үчүн көз, тиш, каш, бет булчуңдарын ар түрдүү ал-абалга келтирип, өзгөртөт. Ошондуктан риторикалык кыймыл-жансоолор оозеки сүйлөшүүдө сөз менен айтып берүүгө мүмкүн болбогон сезим-туюмдарды берүүгө жөндөмдүү келет деп белгиледик.

д. Сөздөрдүн өзгөчө айтылышы:(Sözcüklerin farklı söylenişi.)

Түрк жана кыргыз тилинде сөздөрдүн өзгөчө айтылышын балдар тилиндеги сөздөрдө көрөбүз. Балдар тили чыга электе ата-энесинен жана айлана-чөйрөсүндөгү ар түрдүү жаныбарлардын үнүн туурап каалоолорун, жакшы көргөнүн, жаман көргөнүн сөздөрдү өзгөчө айтып билдирет. Балдардын ошол билдирүүсүндө мындай сөздөр эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууга жөндөмдүү.

Мисалы:

uf olmak-оо болуу (жаны кейүү),

kaka- пыкый (жактырбоо),

öcü-öcü- тее- бөө(коркутуу)

bөө (коркутуу) ж.б.

agucuk-аяай (жакшы көрүү),

sig-na. (коркутуу, коркуу),

çici-аяай (жакшы көрүү).

ah etmek, eh etmek- оо кылуу (коркутуу), (К.Д.-О.К.)

Жалпысынан түрк жана кыргыз тилинде фонетикалык каражаттар аркылуу туюндурулган эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини мисалдар аркылуу анализ жүргүзүүнүн натыйжасында, эки тилде да фонетикалык каражаттардын бирдей болгонун жана эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюндурууда чоң таасири бар экенин белгилей кетүү шарт.

2. Эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюндурган лексикалык каражаттар.

Түрк жана кыргыз тилинде маани жагынан өтө бай келет да, кубануу - *sevinme*, эркелетүү - *şınartma*, таң калуу - *hayret*, өкүнүү - *pişmanlık*, жек көрүү - *nefret*, урматтоо - *saygı*, аёо - *acıma* ж.б. ушул өңдүү ар кыл сезимди билдирет.

Алардын айрымдары, жогоруда белгилегенибиздей, карама-каршы маанини (оң же терс) билдире берет, анын кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы контекст жана сүйлөмдө айтылган ойдун жалпы кырдаалы аркылуу аныкталып такталат.

Айталы, баатыр - *bahadır*, үгит - *biçare*; бечара - *biçare*; бечел - *peçel* сыяктуу сөздөр эки тилде тең бирдей эле карама-каршы мааниде колдонулат жана мааниси контекст аркылуу аныкталат.

Мисалы:

Zavallının birisin sen (*nefret. simirlenme*)(К.Д.)

Ойлодум, бул **бечаралар**, эмне, жашоолору өтпөй калганбы, "Агымдан" түшкөн алты миллионго оокат-тирилик курайлы деген десем, сыры башка жакта экен (М.Эшимканов)(жек көрүү, какшыктоо, кекээрлөө)

Biçare kadın, kocası ölünce sudan çıkmış balığa döndü (К.Д.)

Карап турсаңыз, бечара ар качан да өзүнүн жалпы аалам алдында кылмышкер экенин сезгендей кишилерге, малдарга, алтуугул өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт. Эң өкүнүчтүү жери, байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө көрмөксөн болуучу, же мүлдө көргүсү келчү эмес. (А.Саспас)(боору ачуу-асима)

Макал-лакаптар эки тилде тең өз алдынча турганда да, сүйлөм ичинде колдонулгандыгында да үгүт-насаат, ыза, таарыныч, эскерүү, эскергүү, каардануу,

жинденүү жана башка маанилерди билдирүүдө эмоционалдык-экспрессивдик маани категориялары үчүн эң негизги каражаттардан болуп саналат.

Макал-лакаптар эмоционалдык-экспрессивдик маани жана сезим туюндурууда, элибиздин эстетикалык кабыл алуусунда кыргыз жана түрк тилдериндеги чоң окшоштуктар да бар экендигин ырастап турат. Мисалы:

1. *İnsan konuşarak, hayvan koklaşarak.*

Адам сүйлөшүп, айбан жыттайып (бири бирин түшүнөт.)

2. *Ak köpek, kara köpek ikisi de köpektir.*

Ак ит, кара ит - экөө тең бир ит.

3. *Aç aslandan tok domuz yeğdir.*

Ач арыстандан ток доңуз артык

4. *Nazi olmayan kız olmaz.*

Кызы бардын назы бар.

5. *Ananın gözü balada, balanın gözü havada.*

Эненин көзү балада, баланын көзү талаада,

6. *Kaynayan kazan, kapak tutmaz.*

Кайнаган казан капкак кармабайт.

7. *Yalnız kalani kurt yer.*

Бөлүнгөндү бору жейт.

8. *Ağacı kurt, insanı dert yer.*

Жыгачты курт, адамды дарт жейт.

9. *Eğri otur doğru konuş.*

Ийри отуруп, түз сүйлө.

10. *Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp.*

Кедейлик уят эмес, жалкоолук уят.

11. *Bugünün işini yarına bırakma.*

Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба.

12. *Ağlatmayan çocuğa tene vermezler.*

Бала ыйлабаса, эмчек кайда?

Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууда фразеологизмдер өзгөчө орунду ээлейт.

Мисалы:

Çenesi düşük(hoşlanmama, alay etme - шылдын)

Burnu büyüük(hoşlanmama, alay etme - шылдын)

Aklı havada(sinirlenme, beğenmeme)

Kabına sığmamak(heyacanlanma, telaş) **Аларды укканда оозум ачылып калды**.(таң калуу).

Маралдай сулуу, оймок өздүү, бадам көздүү, музоо кирпик, кой көздүү.(мактоо, жакшы көрүү, эркелетүү)

Түрк жана кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдик маанини макал-лакаптар жана фразеологизмдер аркылуу туюндурууну эмоционалдык - экспрессивдик маанини туюндуруучу **тилдик даяр каражаттар** (*Dişygi Değeri Oluşturan Dilsel Hazır Vasıtalar*) деп атадык.

3.Эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини морфологиялык жол аркылуу туюндуруу боюнча биз мындай бүтүмгө келдик:

а. Эки тилде тең эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюндурууда колдонулган мүчөлөр бар.

б. Бул мүчөлөр аркылуу туюндурулган эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилер да семантикалык жактан бири бирине абдан жакын же бирдей: (кыз-ым, *kız-ım; ana-ge, anne-siğim*; Турдубек-Гукай; *Didem - Didoş. Gulfem - can*; Бейиши бол-гур. *mekanı cennet olsun; Kedicik - kediceğiz*, мышык-мышыгым, байкуш мышыгым)

Мисалы:

Kuzucuğum gel bir öreym seni. (жакшы көрүү - **beğenme**, эркелетүү - **nazlama**, аёо - **şefkat**)

Kozum mенин, келчи бир өөп коюйун. (жакшы көрүү - **beğenme**, эркелетүү - **nazlama**, аёо-**şefkat**)

Gel benim sevimli kedicüğim. (жакшы көрүү - **beğenme**, эркелетүү - **nazlama**, аёо-**şefkat**)

Sen benim сүйүктүү мышыгымсын. (жакшы көрүү - **beğenme**, эркелетүү - **nazlama**, аёо - **şefkat**)

Көрүнүп тургандай, мындай маанини берүүдө кыргыз тилиндеги *-ке* мүчөсүнүн ордуна түрк тилинде *-жыгым, -жыйым* мүчөлөрү колдонулат.

в. Түрк жана кыргыз тилинде балдарга же чоң кишилерге карата айтылган арстаным-arstanım, букачарым-tosunum, кулунум-tayım, козум-kuzum, күчүгүм-yavrum, жейреним-seylanım, жейрен көздүүм- seylan gozlum ж.б. ушул сыяктуу сөздөрдүн, маанилердин угуучу же окурманда пайда кылган таасирлери да бирдей болот.

г. Эки тилде да оозеки кеп менен көркөм кепте энчилүү аттарга жалганган *-ым/-им; -im/-im* мүчөлөрү адамдын көбүнчө эркелетүү, жакшы көрүү, ички сезимин билдирерин белгиледик.

Мисалы:

-Haydi arslanım, çabuk, yolun uğurlu olsun diye gülümsedi. (Ö.Seyfettin, S.Hikayeler) (жакшы көрүү-**beğenme**, эркелетүү-**nazlama**)

Canım kuzularım sizleri bilseniz nekadar özledim... (жакшы көрүү-**beğenme**, эркелетүү-**nazlama**)(K.D.)

Жейрен көйдү сулуум кайдасын? Кел жаныма. (жакшы көрүү-**beğenme**, эркелетүү-**nazlama**)(K.D.)

д. Түрк жана кыргыз жана кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууда колдонулган *-ым/-им (-im, -im), ка/ке (-ciğim, -ciğim), -кай, -ою, -каш/-кеш, -аш/-еш, -иш, -кан, -кен, -ан, -ен, -тай, -чак (-cık, -cık, -çak, -çek, -ciğim, -ciğim)* мүчөлөрү фонетикалык өзгөчөлүгү болсо да, бирдей эле эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурат.

Кыргыз тилинде *-айын, -гыр* формасы аркылуу уюшулган сөздөр түрк тилинде учурабайт, булар лексикалык каражаттар (сөз, сөз айкашы) аркылуу берилет: *kurban olayım - айланайын, ömrün uzun olsun - өмүрүң узун болсун, Allah, ak yazdır yazsın, Allah birini bin etsin, Allah dermansız dert vermesin, Allah belanı versin - Кудай урсун, ciğerin yansın-боорун күйүгүр* ж.б. Мындай сөздөр эзелтен айтылып жүрүп туруктуу сөз айкаштарына айланып калган алкоону же каргоону билдирген фразеологизмдер болуп саналат.

4. Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууда **синтаксистик каражаттар** өзгөчө орунда турат.

Сүйлөм ойду эле билдирбейт. Ой менен кошо сүйлөөчүнүн сезимдерин да чагылдырат. Ушундан улам синтаксистик каражаттар да эмоциялык-экспрессивдик маанини берүүдө өтө маанилүү, өтө керектүү каражаттардан болуп эсептелет. Биз ишибизде эки тилден алынган мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдүн ар кыл түрлөрү эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерди берүүдө кандай роль ойнооруна кенири токтолдук.

Синтаксистик каражаттарга байланыштуу айта кетчү дагы бир жагдай: түрк жана кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдүү маанини туюндурууда башка каражаттарга караганда синтаксистик каражаттар көбүрөөк кызмат кылат. бул жагынан алганда, ал тилдик башка каражаттардын баарын кучагына камтыйт десек болот. Анткени сөздөр жеке турганда эмоционалдык-экспрессивдүү маанини бербесе да, сөз айкашы жана сүйлөмдөрдүн ичинде берип калышы мүмкүн.

Мисалы:

Bütün bunları ben mi söylemişim? (суроолуу сүйлөм)(*inkar etme, kabullenme*)

Buлардын баарын мен айтыптырмынбы? (суроолуу сүйлөм) (кабыл албоо, таануу) (K.D.)

Sessiz olabilir miyiz? (rica) (суроолуу сүйлөм)

Тынч боло алабызбы? (өтүнүч) (суроолуу сүйлөм)

Hiç mi anlatacak bir şeyin yok? (kızma, merak) (суроолуу сүйлөм)

Tүшүндүрө турган эч нерсе жокпу? (жинденүү, кызыгуу) (суроолуу сүйлөм)

-Эми эмне кылдык, балам?

-Билбейм.

-Билбейм дечи? (айласыздык) (Б.У.) (суроолуу сүйлөм)

-Сен Касымсыңбы? Сени бул кызматка ким шайлады? (кыжырдануу, ишенбестик). (Б.У.) (суроолуу сүйлөм)

-Капырай, Касыке өзүң билесиң, элдик маселе чечилээрде мен дайым эрте келет эмесминби? (кыжырдануу). (Б.У.) (суроолуу сүйлөм)

-Ой, сага мынчалык эмне болду? (коркуу, тан калуу). (суроолуу сүйлөм)

-Сиз кимсиз? Мен кайдамын, жеңем кайда? (коркуу). (Б.У.) (суроолуу сүйлөм)

Bu ne hal Bey?

Bu ne biçim bir iş?

Bunlarda hiç mi namus yok? (K.Tahir, Namuscular 169)(Kızgınlık) (суроолуу сүйлөм)

Бул кандай абал, мырза?

Бул кандай иш?

Буларда такыр намыс жокпу? (жинденүү) (суроолуу сүйлөм) (K.Tahir, Namuscular 169)(Kızgınlık)

Чынбы ыя? (калыптанган сөз тизмектери)

Туурабы ыя? (калыптанган сөз тизмектери)

Бир күнү кечинде Мыстыктын бөлмөсүнүн эшиги кагылды. Турду, эшигин ачты. Караса- шериги...

Нурлан атасы эшикке кетери менен бакырып ыйлап жиберди.

- **Тынчылыкты?** (коркуу) (Б.У) (сууроолуу сүйлөм)

Булардын баарын сатып алууга акчам жетеби?(*Bunların hepsin satın almaya parat yeter mi?*)(кейүү) (сууроолуу сүйлөм)

Ee yeter artık! (kızma, bıkma)(илептүү сүйлөм)

Эй, жетишет! (тажоо, жинденүү) (илептүү сүйлөм)

Ah ne uurtım! (pişmanlık) (илептүү сүйлөм)

Ах, эмне кылдым! (бушаймандык) (илептүү сүйлөм)

Hay Allah müstakim versin! Oü, Kудай өзү жазаласын! (жинденүү, каргоо)

(илептүү сүйлөм)

Kardeş kardeşin malını satamaz mı! Бир тууган бир туугандын малын сата албайбы! (жинденүү, бушаймандык) (К. Д., О. К.) (илептүү сүйлөм)

-**Бул эмне кылганың?**

-**Кантип жетесиң?**

- *Тишке жумшак десеңиз мейиз алыңыз?!* (какпыктоо) (Б.У)

Көк жалдын кусуру ургур!

- *Blas Şeri ne kullanıyordu?*

- **Килс...**

- *Mızrağa karşı kılıç olur mu?*(кемтик сүйлөм) (О.Şeyfettin; S. Hikayeler; İst. 1998, 320)

- *Ал эмне колдонуп жатты?*

- **Кылыч....**

- *Найзага каршы кылыч болмок беле?* (кемтик сүйлөм) (О.Şeyfettin; S. Hikayeler; İst. 1998, 320)

Savaşın kartalı (В) (öyme) *Согуштун буркүтү.* (сөз айкашы) (алкоо, мактоо).

Kırış kırış, kırkırmızı, sopsöğük el. (сөз айкашы) (КА)(korkma, acıma).

Кашык сууга зар болгон

Жолдон чыгып жүрбөсүн?

Жандуу-жансыз эдени

Шерден чыгып жүрбөсүн. (А.Турдугулов,155) (сөз айкашы)

Жаздын ажарын ачкан май айы-сулуу да, көркөм да, жана мээримдүү. (жакшы көрүү)(Кыргыз тилинин тыныш белгилери. (Аскар Турсунов, 52). Baharın mayıs ayı hem güzel hem süslü hem de bereketli.(А.Т.) (сөз айкашы)

"Sallanmaz o kalkışta ne mendil ne de bir kol"(Y.K.Beyatlı., K.G.Kubbemiz) (üzülme) «Булгаланбайт ал турушта жүз арчы да бир кол да.(кайгыруу). (сөз айкашы)

Ажыбай датка аппак, суюк сакалын калтыраган алсыз колу менен акырын сылап, акырын жомөлүп. (Т.Касымбеков, Сынган Кылыч). (сөз айкашы)

Бырыш-тырыш, кыпкызыл, мупмуздак кол. (сөз айкашы) (коркуу, кейүү)

Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай, сүйлөмдөр же андагы сөз айкаштары аркылуу да эмоция жана экспрессия туюндурулат, мындай көрүнүш оозеки кебибизде, көркөм чыгармаларда көп учурайт алар ар кыл маани, сезимди күчөтүп элестүү жана таасирлүү берүү менен, сүйлөөчүнүн ар түрдүү психологиялык ал-абалын реалдуу сүрөттөдө зор роль ойнойт.

Жыйынтыктап айтканда, айтуучунун ички дүйнөсү менен сезимдерин туюндурууда **сөз айкаштары** жана **сүйлөм түрлөрү** (сууроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөм) да чоң мааниге ээ.

Ишибиздин корутунду бөлүмүндө төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды:

1.Эмоционалдык – экспрессивдүү маанинин табият-маңызы боюнча түрк жана кыргыз окумуштууларынын көз карашында жалпылык менен катар айырмачылык да бар, ошондуктан аталаган маселени иликтөөдө алардын пикирлерине да кеңири токтолуп, изилдөөнү этнографиялык, психолингвистикалык өнүгтө да жүргүзүү максатка ылайык.

2.Эмоционалдуу, экспрессивдүү жана баалоочу (нарктагыч) маанини туюндуруучу тилдик каражаттар ар бир тилде бар, булардын айрымдары эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү, баалоону – үчөөнү бирдей туюндурса, айрымдарында булардын же тигил, же бул мааниси гана катышат. Ошондой эле аталган кубулуштардын ар бирине таандык бөтөнчөлүгү болсо да, булар өз ара байланышта келет, т.а., алар өзгөчөлүгү менен катар жалпылыкка да ээ.

3.Эмоционалдык – экспрессивдүү маанини туюндурган тилдик каражаттар, жалпы жонунан, эки чоң топко: (1. ыраазычылыкты билдирүү, 2. нааразычылыкты билдирүү) бөлүнгөнү менен, алар маани жагынан өтө бай келет, ошондуктан аларды 23 майда семантикалык топко бөлүп кароо шарт. Мындай бөлүштүрүү териштирилип жаткан эки тилге тең туура келет.

4.Эки тилде тең эмоционалдуу – экспрессивдүү маани фонетикалык, лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттар аркылуу туюндурулат.

5.Түрк жана кыргыз тилиндеги фонетикалык каражаттарга үндүү тыбыштардын созулуп айтылышы, үнсүз тыбыштардын өзгөчө айтылышы, тыбыштардын алмашып айтылышы, интонациялык каражаттар, сөздөрдүн бузулуп айтылышы кирет да, булар маанини туюндурулушу жагынан эки тилде тең бирдей эле болот. Лексикалык каражаттарга сөздөр, морфологиялык каражаттарга мүчөлөр кирет, бул каражаттар боюнча эки тил окшоштук менен катар жалпылыкка да ээ.

6.Эмоционалдуу – экспрессивдүү маанини туюндуруу жагынан синтаксистик каражаттар (сүйлөм жана сөз айкашы) өзгөчө орунда турат, анткени жогоруда айтылган тилдик бирдиктердин баары синтаксистин карамагына өткөндө гана өздөрүн толук реализациялай (эмоционалдуу – экспрессивдүү маанини даана, так билдире) алат.

7.Жогоруда аталган тилдик каражаттардын баары тең ички сезимди даана, элестүү чагылдырууга, каармандардын психологиялык ал-абалын реалдуу берүүгө зор өбөлгө түзүү менен, ойдун таасирдүүлүгүн арттырат. Ошондой эле алардын айрымдары энантосемиялык касиетке да ээ, т.а., он да, терс да мааниде колдонула берет, кандай маанини туюндурганы контекст жана сүйлөмдө айтылган ойдун жалпы кырдаалы аркылуу аныкталып такталат.

Диссертациянын мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылат:

1. *Айшен Кожжа*. Эмоциялык-нарктагыч сөздөрдүн семантикалык топтору(кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). // Кыргыз тили жана адабияты К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети. –Бишкек, 2005. -№ 9. 559-63-б.
2. *Айшен Кожжа*. Эмоционалдык-экспрессивдик маанинин табияты // Вестник КНУ. Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына – Бишкек, 2006. -№4. -С. 64-71
3. *Айшен Кожжа*. Эмоциялык-экспрессивдик маани туюндуруучу каражаттар // Вестник КНУ. Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына – Бишкек, 2006. -№4. –С. 82-93.
4. *Айшен Кожжа*. Кыргыз жана түрк тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин синтаксистик ыкмада берилиши. // Вестник КНУ. Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына – Бишкек, 2006. -№4. –С. 22-28
5. *Айшен Кожжа*. Кыргыз жана түрк тилинде эмоциялык-экспрессивдик маанинин изилдениши // “Алатоо” илимий академиялык журналы. – Бишкек, 2007. -№2. – С.136-144.
6. *Айшен Кожжа*. Кыргыз жана түрк тилинде эмоция экспрессивдүү маанинин лексикалык каражаттар аркылуу берүү. // Вестник БГУ. Бишкекский Гуманитарный Университет им. Х. Карасаева – Бишкек, 2008. -№2 (11) -С.101-103.
7. *Айшен Кожжа*. Лексические средства, выражающие эмоционально-экспрессивное значение. // Тил, едебиет сериясы. КР Улттык гылым академиясынын хабарлары – Алматы, 2008. - №5. -С. 103-110.
8. *Айшен Кожжа*. Түрк жана кыргыз тилинде эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин фонетикалык каражаттар аркылуу берүү. //Вестник БГУ. Бишкекский Гуманитарный Университет им. Х. Карасаева. – Бишкек, 2009 -№4(13) -С.108-114.

Айшен Кожанын

10.02.20. – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча «Түрк, кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору» аттуу темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Неизги сөздөр. Денотативдик маани, коннотация, эмоция, экспрессия, эмоционалдык-экспрессивдик маани, сезимдин күчтүүлүгү, семантикалык топтор, сезим, тилдик каражаттар, фонетикалык каражаттар, лексикалык каражаттар, морфологиялык каражаттар, синтаксистик каражаттар, сырдык сөздөр, терминдер, тарыхый-салыштырма метод.

Изилдөөнүн максаты: Түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанинин табият-манызын ачып берүү; алардын семантикалык топторун жана мындай маанини туюндуруучу тилдик каражаттарды, бул боюнча эки тилде кандай жалпылык, айырмачылык бар экендигин аныктоо.

Диссертация киришүүдөн, эки баптан, корутунду бөлүмүнөн, колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен жана шарттуу кыскартуулардан турат.

Биринчи бапта түрк жана кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанинин изилдениши жөнүндө хронологиялык тартипте маалыматтар берилип, түркологдордун көз карашына карата диссертанттын жекече пикири айтылды, ошондой эле эмоционалдык-экспрессивдик маанинин табият-манызы, анын лексикалык мааниге карата карым-катышы конкреттүү мисалдардын негизинде кенири талдоого алынды.

Экинчи бапта түрк, кыргыз тилиндеги эмоциялык-экспрессивдик маанинин семантикалык топтору жана аларды туюндуруучу тилдик фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттар териштирилип бул боюнча түрк жана кыргыз тилиндеги жалпылыктар менен айырмачылыктар белгиленди.

Корутундула диссертациялык иште изилдөөгө алынган проблемалар боюнча жыйынтык чыгарылды.

РЕЗЮМЕ

Айшен Коджа

«Языковые средства обозначающие эмоционально-экспрессивные значения в турецком и кыргызском языках и их семантические группы»
Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20- сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: Денотативное значение, коннотация, эмоция, экспрессия, эмоционально-экспрессивное значение, сила чувства, семантические группы, чувство, языковые средства, фонетические средства, лексические средства, морфологические средства, синтаксические средства, междометия, термины, историко-сравнительный анализ

Цель исследования Раскрыть суть эмоционально-экспрессивного значения слов в турецком и кыргызском языках, определить семантические группы и языковые средства обозначающих такое значение. Указать общность и различие данной проблемы в двух языках.

Диссертационное исследование состоит из 2 глав, введения и заключения, списка используемой литературы. В первой главе исследуется эмоционально-экспрессивное значение слов в турецком и кыргызском языках, смысл и природа значения эмоционально-экспрессивных слов, даются научно-теоретические взгляды известных тюркологов, турецких и кыргызских ученых в хронологическом порядке.

Вторая глава называется «Семантические группы эмоционально-экспрессивных значений и языковые средства обозначающие эмоционально-экспрессивные значения». В этой главе исследуются семантические группы эмоционально-экспрессивных значений в турецком и кыргызском языках, языковые средства образующие эмоционально-экспрессивные значения (фонетические средства, лексические средства, морфологические средства, синтаксические средства), общность и различие этих значений в турецком и кыргызском языках.

В заключении констатируются вышеуказанные проблемы и выведено научное заключение, подведены итоги работы.

RESUME

Aishen Koja

«Language tools indicating emotional-expressive meanings in Turkish and Kyrgyz languages and their semantic groups». The thesis is submitted to confer the scholar degree of "Candidate of philological sciences". Speciality 10.02.20. - Comparative-historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: Denotative meaning, connotation, emotion, expressiveness, emotional-expressive meaning, the power of sense, semantic groups, sense, language tools, phonetic tools, lexical tools, morphological tools, syntactic tools, interjection, terms, historical and comparative analysis.

The goal of the research: - to discover the essence of emotional-expressive meaning of words in Turkish and Kyrgyz languages, -to define semantic groups and language tools conveying such a meaning. -To show commonalities and differences of this problem in both languages.

The thesis consists of two chapters, introduction and conclusion, and a list of references / resources. The first chapter includes emotional-expressive meaning of words in Turkish and Kyrgyz languages, the meaning and nature of emotional-expressive words. There are also scientific and theoretical views of popular turkologists, of Turkish and Kyrgyz scientists concerning the usage of terms to convey emotional-expressive meaning of words in a chronological order.

The second chapter is called "Semantic groups of emotional-expressive connotations and language tools indicating emotional-expressive connotations". This chapter is devoted to research semantic group of emotional-expressive connotations in Turkish and Kyrgyz languages, language tools which form emotional-expressive connotations (phonetic tools, lexical tools, morphological tools, syntactic tools), commonalities and differences of these connotations in Turkish and Kyrgyz languages.

In conclusion, the above mentioned problems are discussed and a scientific conclusion is drawn, the outcome.

АЙШЕН КОЖА

**Түрк, кыргыз тилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанини
туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору**

Подписано в печать 21.05.09
Формат 60x84 1/16. Печать офсетная
Бумага офсетная. Объем 1,6
Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии «Ауҕаһуа»
г. Бишкек, бул. Эркидик 45
Тел.: 665372